

**ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО І ВОЛЬТЕР: МУЖЕНСЬКІ
“КАЗКИ” І ФРАНЦУЗЬКИЙ ПРОСВІТНИЦЬКИЙ
ФІЛОСОФСЬКИЙ РОМАН XVIII СТ.**

Галина СИВАЧЕНКО,

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України,
Київ (Україна); syvachenkagalina@gmail.com

Антоніна АНІСТРАТЕНКО,

Буковинський державний медичний університет,
Чернівці (Україна), oirak@bsmu.edu.ua;

**VOLODYMYR VYNNYCHENKO AND VOLTAIRE:
MUZHENS'KI "TALES" AND THE FRENCH ENLIGHTENMENT'S
PHILOSOPHICAL NOVEL OF THE XVIII CENTURY**

Galyna SYVACHENKO,

Taras Shevchenko Institute of Literature of the National
Academy of Sciences of Ukraine,

(Kyiv, Ukraine), ORCID 0000-0002-8052-4028

Antonina ANISTRATENKO,

Bukovinian State Medical University, Chernivtsi (Ukraine),

ORCID ID: 0000-0001-5295-2271; Researcher ID: S-5261-2016

Syvachenko Galyna, Anistratenko Antonina. Volodymyr Vynnychenko and Voltaire: muzhens'ki "tales" and the French enlightenment's philosophical novel of the XVIII century. The article considers the composition of cross-cultural processes, associated with the establishment of "French" novels of V. Vynnychenko on the background of the novel of the Enlightenment (Voltaire, Diderot, Rousseau). **The purpose** of the article is to determine the leading aesthetic components and means of forming philosophical paradigms. **The novelty and relevance** of the study lies in the fact, that the focus is on the genesis and features of the philosophical and architecture of the "French" novels by Volodymyr Vynnychenko "Leprosy" and "Eternal Imperative" for the first time. **Materials and methods.** The article uses unique sources, in particular, V. Vynnychenko's diaries and texts of mentioned novels. The basic method, used in the article, is a comparative method, and it is also subject to the principles of anachronistic functional analysis, comparison of creative methods of the novel prose, written by the Ukrainian modernist Vynnychenko and French Enlightenment artists. **Conclusions.** The concept of philosophical nature of these modernist works is presented, which Vynnychenko clearly marks with a genre experiment, rooted in the philosophical prose of the Enlightenment (Voltaire, Diderot, Rousseau). We are talking about the peculiarities of the philosophical manifestation in various forms: a philosophical tale, philosophical dialogue, philosophical novel, as well as the specifics of the realization of philosophical essence in the novel-dialogue, novel-controversy, novel-apology. Particular attention is paid to such a genre experiment of Voltaire and Vynnychenko as a philosophical tale with such poetic features as allegory, parable, conventionality, exoticism. The critical optics of the research combines the historical and philosophical specifics of the Enlightenment, on which V. Vynnychenko's novels, the national identity of the writer and his biographical individuality are based.

Keywords: *V. Vynnychenko, Voltaire, Diderot, Rousseau, Enlightenment, philosophical novel.*

Вступ. Відстежуючи еволюцію художньої творчості Володимира Винниченка, дослідники переважно схиляються до думки, що в емігрантський період в ній особливо посилюється філософський струмінь, пов'язаний з апробацією положень його філософсько-етичної теорії конкордизму. Не випадково романи "Вічний імператив" (1936) і "Лепрозорій" (1938) С. Погорілий вважає "мистецькими варіантами деяких сторін учення конкордизму"¹. До подібної думки схиляються також І. Гайванович, Н. Гусак, Т. Гундорова та інші².

Насамперед необхідно наголосити на філософській

запрограмованості пропонованих Винниченком проєктів суспільного буття, оскільки, на думку І. Гайвановича, так звані романи ідей в останній період творчості письменника "служать художнім оформленням готової філософської концепції"³ – конкордизму. Відтак прагнення особистої та суспільної гармонії безпосередньо пов'язане з його етико-філософським ученням, яке ґрунтується, як зазначає Юлія Суздалева, "сама на понятті дисгармонійності, необхідності усвідомлення її подолання для виходу людства з кризи та подальшого ефективного гармонійного розвитку окремої людської особистості та усього мегасоціуму..."⁴.

¹ Pinskiy L. Ye. *Renessans. Barokko. Prosveshcheniye: Stat'i. Leksii* [Renaissance. Baroque. Enlightenment: Articles. Lectures], Moskva, RGGU, 2002, P. 178 [in Russian].

² Hayvanovych I. "Vynnychenkova systema konkordyzmu yak proekt samorehulyatsiyi suspil'stva" [Vynnychenko's system of concordism as a project of self-regulation of society], *Moloda natsiya* [Young Nation], Al'manakh, Vyp. 3, Kyiv, Smoloskyp, 2000 [in Ukrainian]; Husak N. I. *Shchastia v etychniy kontseptsiyi "Konkordyzmu"* Volodymyra Vynnychenka [Happiness in the ethical concept of "Concordism" by Vladimir Vynnychenko], avtoref. dys. na здobuttya nauk. stupenya kand. filoz. nauk spets. 09.00.07 "Etyka", Kyiv, 1999, 19 p. [in Ukrainian]; Hundorova T. *Pro Yavlennya Slova. Dyskursiya rann'oho ukrayins'koho modernizmu* [Manifestation of the Word. Discourse of early Ukrainian modernism], Kyiv, Vydavnytstvo "Chasopys "Krytyka", 2009 [in Ukrainian].

³ Hayvanovych I. "Vynnychenkova systema konkordyzmu yak proekt samorehulyatsiyi suspil'stva" [Vynnychenko system of concordism as a project of self-regulation of society], *Moloda natsiya* [Young Nation], Al'manakh, Vyp. 3, Kyiv, Smoloskyp, 2000, P. 183 [in Ukrainian].

⁴ Suzdalyeva Yu. *Hero-y-trikster yak vyraznyk krytyky suspil'stva u tvorchoosti V. K. Vynnychenka* [Hero-trickster as an expression of criticism of society in the work of V. Vynnychenko], URL: http://www.rusnauka.com/23_NTP_2010/Philologia/70275.doc.htm [in Ukrainian].

“Вічний імператив” та “Лепрозорій” органічно вписуються в контекст французьких філософських романів (казок) XVIII ст. Адже саме в добу Просвітництва і саме у Франції, як зазначає російська дослідниця Н. Забатурова, проявилось самоусвідомлення жанру філософського роману⁵.

Якимось незбагненим чином Винниченко, опиняючись чи то в Німеччині, чи у Франції, переймався відповідними філософськими ідеями та художніми уподобаннями, які панували на той час або раіше в даній країні. Так, опинившись у Німеччині на початку 20-х років Винниченко зацікавлюється експресіонізмом, що знайшло відбиття в “Сонячній машині”. Оселившись згодом до кінця життя у Франції, український письменник немовби ставить собі за мету виявлення спільних тематичних, естетичних, філософських та ідеологічних парадигм, котрі виходять поза мононаціональні межі, і демонструє, що українські митці-емігранти були учасниками паневропейського літературного модернізму, хоча здебільшого, якщо вести мову про красне письменство, то це переважно стосується самого В. Винниченка, тоді як серед художників варто назвати О. Архипенка, О. Екстер, А. Маневича, І. Пуні, О. Богуславську, М. Глушенка (з трьома останніми український письменник, перебуваючи у Франції, товаришував).

У міжвоєнне двадцятиліття українському письменникові вдалося створити власну “французьку” літературу, яка за своїм значенням могла дорівнюватись творчості американських “парижан” – Г. Стайн, Е. Гемінгвея, Ф.-С.Фіцджеральда, Г. Міллера. Через ряд причин здобутки Винниченкової “французької” літератури не отримали такого ж розголосу і визнання, як американської чи російської. Серед них – недостатня облаштованість українських культурних інститутів, мізерні накладки, рідкісні переклади на європейські мови, відчайдушна віра митців у швидке повернення до України, а також тотальне несприйняття постаті В. Винниченка як на батьківщині, так і в українських емігрантських колах. Можливо, найбільш значущим фактором запобігання росту української емігрантської літератури стало зумисне замовчування в СРСР культурної діяльності діаспори, зокрема й заборона видання творів Винниченка в Україні.

Стосовно складних крос-культурних зв'язків Винниченка з французькою культурою варто поставити низку загальних питань: якою мірою інтертекст-перегуки були результатом “впливу” чи прискіпливого читання українським письменником своїх західних попередників і сучасників, а в якій мірі – підсумком його іманентної еволюції чи типологічної подібності? Які художні форми виявилися найбільш адекватними для втілення відгуку українського письменника-емігранта на актуальні проблеми сучасності: присмерк європейської цивілізації, повоєнні естетичні зсуви, поширення нових технологічних засобів масової інформації, розквіт масової культури, а також гостре

почуття самотності й відчуження. З яких саме причин він вийшов у своїй творчості поза межі мононаціонального контексту та занурився в парадигматику французької літератури доби Просвітництва, яке називали “золотим віком казки”?

У порівняльному дослідженні внеску В. Винниченка в європейський модернізм міжвоєнної доби слід базуватися на ключових положеннях транс-культурної теорії, сформованої на стику таких дисциплін, як антропологія, соціологія і політологія, що в останні роки стають усе більш релевантними для суміжних студій з літературознавства. Основні концепції транс-національності в її безпосередньому стосунку до історії літератури сформульовані такими дослідниками, як Г. Бгабга, С. Клінгман, Н. Папастергіадіс, Д. Рамазані, А. Сейхан⁶.

Важко, на жаль, на підставі тільки листів або щоденників Винниченка, стверджувати, що він був апологетом французької літератури доби Просвітництва, яка являла собою яскравий приклад ангажованої літератури (коли утверджуються “принципи громадянської відповідальності мистецтва”⁷ і ангажованих письменників XVIII ст. У Щоденнику за 1929 рік знаходимо такий запис: “Contes libertines” Voltaire’s. Ніколи не гадав, що Вольтер міг писати “libertines” або видавець тільки, щоб привабити покупця так позначив їх?”⁸. На підставі цього запису Г. Костюк зауважує, що Винниченко читав Вольтера. Але справа в тому, що Вольтер ніколи не писав “libertines” т.зв. розпусних романів, а сама збірка ніколи не належала Вольтерові. Її повна назва “Contes libertines de Jean de La Fontaine” (Paris, 1664, 1665, 1671, 1774, останнє вид. 2014). Те, що згадка про цю збірку у щоденнику є, свідчить, очевидно, про випадкову помилку, але, водочас, про інтерес Винниченка до руху лібертинів (так у ХУІ ст. називали прибічників вільної гедоністичної моралі, яких засуджувала церква, тобто це була нігілістична, ворожа церкві, філософія, рух, який відіграв суттєву роль у суспільному житті Франції ХУІІІ ст. і сприймався як вияв свободи). Одним із яскравих представників лібертинізму і автором т. зв. розпусних романів, побудованих на сюжетах “Декамерона”, був саме Ла Фонтен, якому згодом довелося публічно зректись своїх поглядів і пообіцяти писати лише “благочестиві” твори, оскільки це ставило під загрозу його прийом до Французької академії.

Саме у добу Просвітництва не випадковим було звернення філософів до художньої літератури як до способу популяризації та пропаганди своїх ідей. Способи вироблення цих ідей у творах мислителів Франції ХУІІІ ст. можуть бути різними.

Так, білоруський дослідник В. Авраменко виділяє “роман-полеміку”, коли відбувається “спростування певних філософських теорій і понять”, “роман-дискусію”, який передбачає “зіткнення взаємовиключних точок зору чи теорій, метою яких є пошук істини” і “роман-апологію”, коли в творі стверджується певна філософська ідея⁹. Якщо

⁵ Zababurova N. V. “Frantsuzskiy filosofskiy roman XVIII veka: samosoznaniye zhanra” [French philosophical novel of the 18th century: self-awareness of the genre], *Literatura epokhi prosveshcheniya* [Enlightenment Literature], literaturnyi blog, URL: <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/articles-fra/zababurovafrancuzskij-filosofskij-roman.htm> (25.02.2021) [in Russian].

⁶ Bhabha H. *The Location of Culture*, New York, Routledge, 1994, 197 p. [in English]; Clingman S. *The Grammar of Identity, Transnational Fiction and the Nature of the Boundx ford Univ, Press, 2009, Oxford, Oxford Univ. Press, 2009*, URL: <https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199278497.001.0001/acprof-9780199278497> [in English]; Papastergiadis N. *The Turbulence of Migration: Globalization, Deterritorialization and Hybridity*, Cambridge, Polity Press, 2000, URL: https://www.academia.edu/4446828/The_turbulence_of_migration_globalization_deterritorialization_and_hybridity_by_Nikos_Papastergiadis [in English]; Ramazani, J. *A Transnational Poetics*, Chicago, Univ. Press, 2009, 240 p. [in English].

⁷ *La littérature française de A à Z* [French literature from A to Z], ed. by Claude Eterstein, Paris, Hatier, 2011, P. 235 [in French].

⁸ Rukopysy shchodennykiv V. Vynnychenka, ILSH, File. 171, Od. collection 59, Book XVIII, 2 April, 1929 [in Ukrainian].

⁹ Avramenko V.I. “Filosofskaya skazka”, “filosofskiy dialog” i “filosofskiy roman” v epokhu Prosveshcheniya [“Philosophical tale”,

вести мову про романи “муженського” циклу, то варто говорити про своєрідне поєднання в них саме цих трьох форм: роману-полеміки, роману-дискусії і роману-апології. Крім того, дослідники французького Просвітництва диференціюють філософську казку, філософський роман і філософський діалог усередині філософського метажанру.

Так, навколо полеміки з тими чи іншими філософськими ідеями побудовано чимало казок або повістей Вольтера. А. Моруа свого часу зазначав: “Філософська повість – складний жанр, тому що це жанр-гібрид. Це і есей, і памфлет, оскільки автор висловлює або висміює в ньому певні ідеї і заразом це повість про події, які зображуються. Але в цій повісті немає ні строгості, властивої нарису, ні правдоподібності, як у звичайному романі. Втім вона і не претендує на таке, її характерна риса – інтелектуальна гра розуму”¹⁰.

Філософська казка Вольтера – це завжди повчання до якоїсь філософської тези, або протест проти певного існуючого філософського вчення. Відомо, що в добу Вольтера “не існувало суворих жанрових поділів: “романом” називали і “повісті”, і “історії”, і “оповідання”, і “казки”¹¹. “Сам Вольтер, – зазначає Л. Савкова, – як і інші французькі письменники, уникав слів “роман” і “казка” стосовно власних творів, називаючи їх “фрагментами”, “дрібними фрагментами” і “дециціями”¹².

Справа, однак, тут не лише в тому, як правильно слід називати Вольтерові “повісті”, а в тому, що значно важливішу інформацію, поетику і генезу творів просвітителя відображає жанр “філософська казка”, про який Ц. Тодоров писав: “Чарівна казка – це всього лише оди із різновидів чудесного і описувані в ній надприродні події “не викликають жодної особливості реакції ні з боку героїв, ні з боку імпліцитного читача”¹³. Цей термін уже містить у собі відсилку до генетики твору, прояснюючи тим самим його алегоричність, притчевість, умовність, екзотизм, певну нарративну схему, побудовану навколо функції біди чи нестачі (за В. Проппом), умовність і схематизм персонажів, наявність казкового перебільшення, промовистість імен персонажів. Так, ім'я Кандід у Вольтера означає “сліпучо білий”, “чистосердний”, Вольвен – це Володимир Винниченко, професор Матур – навчитель (від матура – аналог ЗНО в Європі). Кохана Кандіда відзначається “земною” красою, вона була рум'яною, свіжою, апетитною дівчиною. Такою ж природною зовнішньою красою наділена і героїня Винниченка Івонна. Важливо, що персонажі “Кандіда” і “Лепрозорія”, згідно з казковою поетикою, позбавлені індивідуальності, вони умовні, тому часто, за словами О. Михайлова, “нагадують “маріонеток” і в цьому також полягає їхня казковість”¹⁴.

Усі зазначені риси філософської казки можна спостерігати, зокрема, в “Лепрозорії” та “Вічному імперативі” Винниченка. Сама структура творів близька до казкової. Для підтвердження наявності в цих романах казкового нарративу варто звернутися до функцій казки, визначених у праці В. Проппа “Морфологія казки” (1928)¹⁵.

Герой роману – квазі-король Франції Франсуа III – жертва, вилікувати якого береться професор-герой Даніель Брен. Реальність казки загалом така, що без героя, який формує намір, жодна казка не спрацьовує. Не обходиться і без обов'язкової для казки наявності геометричних фігур (трикутник бо квадрат): трьох синів і однієї дочки. Сімейна дискусія Бренів на річницю смерті їхнього батька – лише мікроскопічний відбиток того, що відбувається у світі: “Увесь світ тепер гризеться, Ми лише вірно відображаємо те, що відбувається кругом”¹⁶. Родина Бренів перетворилася, по суті, на збіговисько ворогів, кожен із яких готовий заради власних ідейних переконань навіть замахнутися на життя іншого.

Даніель береться самотужки вилікувати короля, хворого на модерну недугу “дискордизм”, (подібні соціальні недуги “нудота”, “чума” в цей же час були поставлені Франції письменниками-екзистенціалістами Ж.-П. Сартром і А. Камю). Симптомами дискордизму на фізіологічному рівні є неперетравлення їжі, постійна слабкість, схуднення; на рівні психологічному – повна апатія, пригнічений настрій, нудьга. Перевірений на собі спосіб лікування – “певний режим харчування” – обов'язковий для казки, згідно з В. Проппом, той чарівний засіб, який виявився чудодійним і у випадку короля.

Подібний казковий нарратив спостерігається і в “Лепрозорії”. Головна героїня Івонна Вольвен (геройшукач, який, згідно з В. Проппом, відлучається з дому, що посилюється смертю матері, і повинен щось добувати чи когось рятувати) їде до Парижу для придбання трактора, аби допомогти батькові-інваліду обробляти власну ділянку землі. У столиці Івонна оселяється у дядька П'єра, який мешкає із дружиною Вікториною, дочкою Жільбертою та пасинком Бернаром. Члени родини складають казкову геометричну фігуру, належачи до різних політичних партій: дядько П'єр – соціаліст, Бернар – комуніст, Жільберта – націоналістка, небіж тітки Вікторини Жак – фашист. Полівекторність ідейних переконань однієї сім'ї є проекцією розкладу політичних сил у тогочасній Франції, що досить точно, хоча й пунктирно, змалював автор. Така ж фігура накреслена і з членів родини Пужеролів, до яких Івонну влаштував працювати сиднею професор Матур. Саме він виступає в романі, згідно з класифікацією В. Проппа, в обов'язковій ролі

“philosophical dialogue” and “philosophical novel” in the Age of Enlightenment], *Aksiologicheskii diapazon khudozhestvennoy literatury* [Axiological range of fiction. Sat. scientific articles], Sb. nauch. statey, Vitebsk, 2020, P. 8–11 [in Russian].

¹⁰ Mоруа А. Литературные портреты. Вольтер [Literary portraits. Voltaire], *Sobr. Soch.*, v 6 t., T. 6, Moskva, 1992, P. 128 [in Russian].

¹¹ Savkova L. “Filosofskiye povesti” Vol'tera (Problematika i poetika) [Voltaire's “Philosophical Tales” (Problematics and Poetics)], *avto-ref. dis. ... kand. filol. nauk* 10.01.05, Sankt-Peterburgskiy gos. un-t, SPb, 1995, P. 5 [in Russian].

¹² Ibidem.

¹³ Todorov T. *Vvedeniye v fantasticheskuyu literaturu* [Introduction to fantastic literature], *Perev. s frants. B. Narumova*, Moskva, Dom intellektual'noy knigi, 1999, P. 41 [in Russian].

¹⁴ Mikhaylov A. “Vol'ter posle 1749” [Voltaire after 1749], *Istoriya vseмирnoy literatury* [History of World Literature]. V 9 t., T. 5, 1988, P. 134 [in Russian].

¹⁵ Propp V.Ya. *Morfologiya skazki*, Leningrad, Academia, 1928, EBook, 2014, 152 p. [in Russian].

¹⁶ Vynnychenko V. *Vichnyi imperativ*, Manuscript, Mashynopys rosiys'koho avtoryzovanoho perekladu, viddil rukopysnykh fondiv, Columbia University, New-York, USA, P. 86 [in Ukrainian].

шкідника-антагоніста, який намагається обманути свою жертву (Івонну), аби заволодіти нею.

Випробування, які проходить головна героїня твору в Парижі, мають свій прообраз – пригоди міфічного героя. М. Еліаде подібну трансформацію випробувань головного персонажа загалом пов'язує із закорінням міфічних архетипів у великих романах сучасності¹⁷. Найбільш підходящою для простеження шляху, яким рухається Івонна Вольвен у пізнанні істини "прокажельницького" світу й осягненні правил конкордистського буття, видається схема мономіфу Дж. Кемпбела¹⁸. Вона відображає стадії міфологічної подорожі, які має пройти герой, аби принести "зі своєї пригоди засоби для відродження всього свого суспільства"¹⁹.

Жозеф Матур є провідником Івонни до "прокажельні" й, подібно до Мефістофеля Гете, "виступає замановачем невинної душі в царство випробування"²⁰. Крім того, згідно з В. Пропом, Матур-антагоніст діє шляхом обману або застосовує чарівний засіб, яким постає в романі ідея конкордизму, а героїня-жертва погоджується на всі його умови. З другого боку, він виступає в іпостасі "секретного агента надприродного помічника", який зустрівся героїні біля входу в царство "прокажельні". Суперечливі дії Жозефа Матура дещо відхиляються від сюжету пригоди. Він у ролі помічника весь час супроводжує Івонну на "дорозі випробувань", якою розпочинається наступна стадія – ініціації (Матур допомагає дівчині знайти роботу, посвячує в тасмниці "прокажельницького" світу, дає доброзичливі поради, як уберегтися від негативного впливу дискордистського оточення). Проте як справжній казковий шкідник-антагоніст усіляко спокушає героїню, прагнучи зламати її силу волі та переконати в ілюзорності обраного шляху виходу з трагічної ситуації, що призводить до відповідного замішання: "Я кілька разів балакала на цю тему (конкордизму – Г.С.) з візитерами, що приходять до пані Пужероль, двома депутатами і навіть одним міністром. То ви знаєте, що вони мені сказали? Один, що це – мила фантастика і утопія. Другий, що це річ далекої-далекої майбутности, третій – що це річ взагалі неможлива"²¹.

Основою світосприймання героїні-нараторки є інтуїтивний процес як "інстинктивний" акт осягнення ("я часто вчувала те, чого нічим розумовим пояснити не можна було, як кішка або коза, які теж якось уміли вгадувати, вчувати без особливих виявів настрої моєї, чи батька, взагалі людей"²²). Глибинно-емоційну, надчуттєво-іраціональну сферу внутрішнього світу Івонни Вольвен символізує архетипічний образ "серця", що, на думку

С. Кримського, "є корінням морального життя" й визначається як "метафора інтимних глибин душі"²³.

У потрактуванні пріоритету інтуїтивного, чуттєвого начала в процесі пізнання Винниченко наблизився до "філософії життя". На думку А. Бергсона, якого Винниченко уважно студіював ("Читаю Бергсона" (ІЛШ, ф. 171, од. зб. 67. Кн. XXVI, 7 листопада 1937 р.), інтуїція дає змогу внутрішнього пізнання буття: це "такий вид інтелектуального відчуття, за допомогою якого проникаємо в нутро даного предмета, щоб виявити те, що для нього властиве, але що не піддається вираженню"²⁴.

Через почуттєву, алогічну сферу внутрішнього світу Івонни семантизується також архетип Аніми, реактуалізований традиційним біблійним образом Єви (саме Матур називав дівчину Євонькою). Аніма, за визначенням К. Юнга, – це втілення всіх несвідомих проявів жіночності в чоловічій психіці, до яких належать "невизначні почуття і настрої, пророчи осягання, схильність до іраціонального, здатність любити, потяг до природи і [...] здатність контакту з підсвідомістю"²⁵. Ю. Ганошенко текстуально втілення архетипу Аніми пов'язує з міфологічним значенням концепту "жертва", що підтверджує думку В. Проппа про те, що жертва піддається обману і тим невільно допомагає антагоністу²⁶. Інтуїтивна природа героїні сприяла розпізнанню сексуальних намірів Жозефа Матура, який влаштував щось на зразок мисливського "полювання" на неї як на жертву ("... було ще й спортивне завзяття: загнати одими штучками дичину до такої міри, аби вона безсило впала, щоб її можна було взяти голими руками й щоб вона аж рада була тому. І він гнав мене без упину, не даючи спочинку ні на мить"²⁷). Авторитетність професора-антагоніста Матура визначається інтелектуально-іраціональною сферою його психіки, адже саме він виголошує філософські засади конкордизму, які потім Івонна використовує в написаному романі-зверненні до людства.

Стрімкий розвиток подій, швидка зміна декорацій (тобто особлива казкова організація простору і часу), schemaactantiel (особлива схема розвитку подій)²⁸, характерна для багатьох літературних творів, але яка найбільш чітко виявляє себе саме в казці – казковий характер, скажімо, творів Вольтера виявляється "неозброєним" оком. Подібні риси притаманні й муженьким "казкам" Винниченка, де в перебігу подій герой – це особа, яка забезпечується, на думку В. Проппа, чарівним засобом і користується ним (оброблення свого саду, конкордизм, вічний імператив). Вольтер закликає:

¹⁷ Eliade M. Svyashchenne i myrs'ke; Mify, snovydinnya i misteriyi; Mefistofel' i androhen; Okul'tyizm, vorozhbyt-stvo ta kul'turni upodobannya [Sacred and secular; Myths, dreams and mysteries; Mephistopheles and androgen; Occultism, divination and cultural preferences], per. z nim., fr., anhl. H. K'oryan, V. Sakhno, Kyiv: Osnovy, 2001, P. 135 [in Russian].

¹⁸ Kempbel Dz. Heroj iz tysyacheyu oblych [A hero with a thousand faces], Kyiv: VD "Al'ternatyvy", 1999, P. 231–232 [in Ukrainian].

¹⁹ Ibidem, P. 38.

²⁰ Ibidem, P. 72.

²¹ Vynnychenko V. Leprozoriy [The Leprosarium], Vitychzna, 1999, N 3-4, P. 78 [in Ukrainian].

²² Ibidem, P. 45.

²³ Kryms'kyi S. Arkhetypy ukraiyins'koyi kul'tury [Archetypes of Ukrainian culture], Visnyk NAN Ukrayiny, 1998, N 7-8, P. 79 [in Ukrainian].

²⁴ Bergson A. Vstup do metafizyky (frahmenty) [Introduction to metaphysics (fragments)], per. Ye. Yavors'koho, Antolohiya svitovoyi literaturno-krytychnoyi dumky XX st., za red. M. Zubryts'koyi, 2-e vyd., dopovnene, L'viv: Litopys, 2001, P. 74 [in Ukrainian].

²⁵ Yung K. G. Chelovek i yego simvoliy [Man and his symbols], pod. obsheh. red. S. N. Sirenko, Moskva, Serebryanyie niti, 1997, P. 175 [in Russian].

²⁶ Hanoshenko Yu. A. Mif, arkhetyp, tradytsiynnyy obraz v intelektual'nomu romany 20-30-kh rr. XX st. [Myth, archetype, traditional image in the intellectual novel of the 20-30s of the XX century], Avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. filol. nauk zi spets. 10.01.01 "Ukrayins'ka literatura", Kharkiv, 2006, P. 15 [in Ukrainian].

²⁷ Vynnychenko V. Leprozoriy..., op. cit., P. 40.

²⁸ Lecture intégrales. Dossier des professeurs [Full reading. Teachers' file], Paris: Librairie Générale Française, 1984, P. 11 [in French].

обробляти свій сад, тобто працювати, повторюючи слідом за Лейбніцом: якщо немає зла, то немає і боротьби, а значить немає і розвитку. Поведінкою людини, за Винниченком, керує не наша стара мораль (“не вкради”, “не вбий”, “не став свого інтересу вище інтересів колективу”), а вищий закон – природний інстинкт, який і визначає моральний критерій: “закон узгодженості в собі всіх сил, даних нам від природи, є вищий моральний закон, вищий закон нашої поведінки”²⁹.

Невпевненість та вагання короля щодо “дієвості” програми акордизму в дисгармонійному суспільстві розвіюються твердими переконаннями героя-професора Брена в універсальній силі природи, яка “передбачила” й “створила” ряд так званих “вічних законів”, серед яких найважливішим і найнеобхіднішим є “вічний імператив”. Суть його розкривається через внутрішнє “благородне”, “чисте” й “шире” почуття непохитної віри “у велику користь і необхідність свого служіння колективу”³⁰. Д. Брен вказує на передбачене цим законом особливе зобов’язання – “турбуватися про інтереси колективу”. Цей закон, сформульований професором Бреном ідентично назві роману, розкриває концептуальність Винниченкової ідеї досягнення колективного щастя шляхом “зріднення з колективом”, яка пізніше оформиться в тринадцяте правило конкордистської індивідуальної моралі: “Будь ні над колективом, ні під ним, ні поза ним, а тільки активною, відданою клітиною його. І тоді навіть страждання за нього буде тобі за найвищу радість”³¹. Універсалізм ідеї “вічного імперативу” виступає провокуючим чинником міфологічності мислення самого письменника щодо гармонізації Всесвіту.

Колективний інстинкт керував і вчинком короля (необхідної казкової жертви, за В. Проппом), який здійснив трагічне самогубство, навмисне відпустивши авто в прірву) заради порятунку своєї нації від громадянської війни: “Якщо ми хочемо зберегти мир, ми повинні йти на жертви. Найгірший мир все-таки кращий, ніж війна ...”³². Ідея збереження миру на Землі у Винниченка суголосна кантівській позиції щодо благодаті вічного миру, який можливий за наявності “рівноваги всіх сил”³³. Необхідною умовою досягнення такого стану, за І. Кантом, має бути вияв загального бажання з боку колективної єдності³⁴.

Звичайно, такими особливостями поезиї казок, як алегоричність, притчевість, умовність, екзотизм твори Вольтера і Винниченка не вичерпуються, але, принаймні, вони складають її ядро, що і дозволяє французькому літературознавству говорити саме про “contephrilosophique” (“філософську казку”). Філософські твори Вольтера і Винниченка – це казки, які вибирають у себе риси багатьох жанрів, із романним включно. Обома письменниками-вигнанцями (Вольтер кілька десятиліть провів у Англії, Голландії, навіть сидів у Бастилії) захоплювалися і обох ненавиділи. Основні проблеми, які займали французького і українського письменників – це співвідношення добра і зла в світі, їхній вплив на людську долю. Автори філософських казок були перекоані, що

життя людини – це зчеплення дрібних випадковостей, у кінцевому підсумку таких, що визначають її долю, часом різко змінюючи її. Тому людські судження про ту чи ту подію, однозначна їх оцінка, здебільшого, на думку обох митців, невірні.

Саме у “Вічному імперативі” загалом соціальний рівень твору заявлений розгортанням квазі-політичних подій, пов’язаних із діяльністю Франсуа III. Важливо, що казка у Винниченка неподільна на окремі символи, вся вона – символ-текст. Відтак, не можна не погодитися з думкою В. Топорова: “Існують такі тексти-символи, які доцільно віднести до особливого класу “надтекстів” як через їхню виключну семіотичну глибину і насиченість їхньої здатності до функціонування як символу вищих сакральних цінностей, особливої зацікавленості в них із боку тих, хто користується ними, так і через їхній специфічний статус як тексту в широкому текстовому просторі”³⁵.

Водночас Винниченко вдається до аналізу навколишньої дійсності – капіталістичного суспільства і соціалістичного, тоталітарного. Тож твір виконує певне ідеологічне призначення, адже “історична” епоха Франції виступає лише тлом для змалювання актуальних подій сучасної митцю радянської України.

Дискусійним виявляється жанрове визначення не тільки філософських казок Вольтера, а й творів інших просвітителів, зокрема діалогів і романів Дідро. Він зізнається у “Жакові Фаталісті”, що зневажає тим, чим обов’язково скористався б романіст і дійсно, створює часом скоріше не роман, а філософський діалог чи діалогізований роман.

Про діалогічну природу Винниченкової прози загалом сказано було вже чимало, проте саме твори “муженського циклу” можна характеризувати як діалогізовані романи. Діалогічну природу творів українського письменника можна пояснити його інтересом до театру, до драматургізації прозової структури загалом. Цікавою видається і подальша модифікація філософського діалогу, котрий збереже свій зв’язок із театром і в іншу епоху найбільш тісного співробітництва філософії й літератури та дуже яскраво виявить себе в романах і п’єсах Сартра і Камю, з творчістю яких у Винниченка також можна знайти чимало спільного.

Діалогічність “Вічного імперативу” реалізується і за рахунок введення в твір образу казкового героя-бунтівника Моріса Брена, який своєю непримиренною зовнішньою поведінкою нібито протистоїть запропонованому способу організації суспільства, долає в собі “колективного Івана”.

Постать Моріса Брена позначена подвійною сутністю. З одного боку, як художник, він творчо переосмислює потворну дійсність, а з другого, – як диявол, бунтує проти оточення, заперечуючи загальноприйняті норми й правила. Особливість його ставлення до життя оприявнюється в межах експериментаторства як специфічної властивості художнього світогляду Винниченка загалом.

²⁹ Vynnychenko V. Leprozoriy..., op. cit., P. 144.

³⁰ Ibidem, P. 232, 234.

³¹ Vynnychenko V. Konkordyzm. Systema buduvannya shchastya [Concordism. Happiness building system], Kyjiv: Ukrayins'kyy pys'mennyk, 2011, P. 184 [in Ukrainian].

³² Vynnychenko V. Leprozoriy..., op. cit., P. 301.

³³ Kant I. K vechnomu miru (1795). Traktaty o vechnom mire [To eternal peace (1795). Treatises on eternal peace], predisl. F. V. Konstantinova, vvodnaya stat'ya i prim. Andreyevoy I. S., Moskva, Sotsekgiz, 2016, P. 163, 171 [in Russian].

³⁴ Ibidem, P. 175.

³⁵ Papastergiadis N. The Turbulence of Migration: Globalization, Deterritorialization and Hybridity, Cambridge, Polity Press, 2000, P. 234 [in English].

Герой Винниченка, відстоюючи цінність "Я–для–себе", займає радикальну позицію у вияві індивідуалізму. Внутрішня межа відчуття власної свободи в героя вимірюється не лише протиставленням себе колективу, а й негативізмом у ставленні до нього. На відміну від свого брата Даніеля, який власний життєвий шлях окреслює формулою "Я = Колектив" ("Іванище в мені, я в ньому"), Моріс брутально на загал відмовляється визнати яку-небудь цінність людської маси для індивіда: "... Я плюю на вашу необхідність і на всі думки вашого Іванища. Я – самотній? Та я горджуся цим. Іванище задушить, роздере, розтопче мене за це? ... Але я, Моріс Брен, плюю йому в морду. А що дали? Смерть? Так і на смерть я вашу плюю"³⁶. Ці положення Винниченкової філософської доктрини близькі до сартрівських формул "буття для себе", котре заперечує "буття в собі", і "буття для інших", яке пропонує новий вимір, де існує як об'єкт для інших. Кожне "для себе" шукає, як відновити своє власне буття, роблячи об'єкт із ших ("Буття і ніщо").

У "Вічному імперативі" є ще один казково-міфологічний образ – бог Іванище. Переглядаючи тему краси в романі "Вічний імператив", С. Погорілий вказує на її особливості: "митець-маляр протиставляє потворі свої величчі полотна, що показують її в різних позах брутального дійства. Малюючи всепожираюче Іванище, Моріс зобразив його бароковими рисами "з-поза меж краси", за висловом Д. Чижевського"³⁷. М. Брен малює картини, які кодує ідеологічний смисл твору-символу (В. Топоров) в цілому, оскільки метафоричний образ Іванища розглядається у зв'язку з філософсько-етичною практикою самого письменника. Важливе функціональне призначення полотен полягає в тому, що вони в символічно-сюрреалістичній манері розкривають суть жахливого впливу Іванища (нації, вітчизни, пролетаріату, суспільства, людства) на окремого індивіда. Н. Зборовська, розглядаючи аналітичну психологію як основу інтерпретаційної методики в психоаналітичному літературознавстві юнгіанської орієнтації, констатує: "Своє "божественне" натхнення великі митці, на думку Юнга, черпають зі сфери неусвідомленого, створюючи могутні образи архетипної природи, оскільки творчий процес полягає в неусвідомленому одухотворенні архетипу"³⁸. Кожна картина Моріса не лише натуралістично зображує всі нюанси "поглинання" колективом-чудовиськом людини, а й привертає увагу інтригуючою назвою, наприклад: "Іванище і "я"", "Десерт Іванища", "Богослужіння". Остання, що реактуалізує мотив Молоха – божества, якому приносилися людські жертви, особливо діти. Так, у "Словнику біблійних образів" зафіксовано, що в Старому Заповіті з Молохом "пов'язують перш за все жахливий образ бога, який пожирає синів і дочок – найдорожче, що є в житті"³⁹. Ім'я Молоха є символом жорстокої, ненажерливої сили, яку втілює й

колектив. Художник коментує, що ситуація за часів бога Молоха нині дещо змінилася: тепер люди не такі простодушні й щирі, вони так прямо не віддають богу (який завжди залишається Іванищем) своїх дітей. Це пов'язано із сучасними формами жертвоприношення (війна, авіатроці, революції, автомобільні аварії тощо). Все інше залишилося незмінним, в тому числі й рабська покора бідних Іванів величчому ідолу Іванищу.

Символічний образ Молоха у творчості Винниченка зазнав певної еволюції. Дослідники стверджують, що ідея незалежності індивідуума від суспільства осмислювалася письменником ще в ранньому періоді, зокрема в драмі "Великий Молох". Світлана Нечипоренко з точки зору еволюції цього образу відмічає, що намальований в драмі раннього періоду образ "Великого Молоха" "поглинає людину й прагне підпорядкувати я-загалу", "згодом розвинувся в бога Іванище з роману "Вічний імператив", що уособлює людство і ненавидить людину, а жертвами його є диктатори різних країн"⁴⁰. У "Вічному імперативі" проблема Молоха звучить глобально, охоплюючи проблему диктаторства, знеособлення окремих індивідів, великомасштабного жертвоприношення ідеї (репресії, геноцид), співвідношення мети і засобів. Метафоричний образ Іванища насамперед пов'язаний з філософсько-етичною позицією письменника-мислителя. Відтак художня функція цього образу полягає в розкодуванні ідеологічного смислу твору – утвердження самоцінності особистості в людському колективі, її саможертвності заради колективних інтересів за умови внутрішньої узгодженості із собою. З другого боку, розглядаючи цей символічний образ крізь призму архетипної концепції К. Юнга, що апелює до колективного несвідомого, зміст якого становлять універсальні праобрази колективної пам'яті як окремої нації, так і людства в цілому, з'ясуємо його архетипну основу, пов'язану з міфологічним образом бога Молоха – символу людського жертвоприношення.

Ідеологічний зміст Винниченкової міфологеми Іванище в романі оприявнюється у зв'язку з причетністю Моріса Брена до малярства: його модерністські полотна акцентують увагу на могутності та божественному началі образу Іванища, яке, втілюючи надлюдську силу, вимагає звичайних людських жертв ("Був, є і вічно буде в людей лише один справжній бог – це – Іванище. Всі інші боги, всі релігії були створені Іванищем для Іванів заради своєї користі"; "Але бог завжди залишається тим самим Іванищем"⁴¹.

М. Брен, який постійно чинить опір колективу, все частіше починає відчувати певну внутрішню залежність від нього: "А все ж такі якою силою наділене це Іванище: ось навіть на нього ... вона діє, навіть він почуває ... безглузде хвилювання від цього наївно простодушного й приємного бурмотіння Іванища"⁴². Болісне переживання самотності,

³⁶ Vynnychenko V. Vichnyi imperatyv..., op. cit., P. 84.

³⁷ Pohorillyu S. "Deyaki osoblyvosti poetyky Vynnychenka" [Some features of Vynnychenko's poetics], Dyvoslovo, 1995, N 9, P. 4 [in Ukrainian].

³⁸ Zborovs'ka N. V. Psykhoanaliz i literaturoznavstvo [Psychoanalysis and Literary Studies], posibnyk, Kyiv: Akademvydav, 2003, P. 135 [in Ukrainian].

³⁹ Slovar' bibleyskikh obrazov: Entsiklopedicheskoye issledovaniye obrazov, simbolov, osnovnykh tem, metafor, rechevykh oborotov i literaturnykh stiley Biblii [Dictionary of Biblical Images: An Encyclopedic Study of Images, Symbols, Main Themes, Metaphors, Speech and Literary Styles of the Bible], pod obshch. red. Lilanda Raykena, Dzheymsa Uilkhoyta, Trempera Longmana ÍÍÍ, Sankt-Peterburg, "Bibliya dlya vsekh", 2005, P. 102 [in Russian].

⁴⁰ Nychyporenko S. V. Kontseptsiya "novoyi lyudyny" u tvorchosti Volodymyra Vynnychenka: vid "chesnosti z soboyu" do konkordyzmu [The concept of "new man" in the works of Vladimir Vynnychenko: from "honesty with yourself" to concordism], avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. filol. nauk : spets. 10.01.01 "Ukrayins'ka literatura", Dnipropetrovsk, 2011, P. 14 [in Ukrainian].

⁴¹ Vynnychenko V. Vichnyi imperatyv..., op. cit., P. 78, 182.

⁴² Ibidem, P. 190.

ізолюваності від колективу пов'язане, на нашу думку, з автобіографічними фактами самого Винниченка. Перебуваючи в ізоляції на еміграції, він досить часто в Щоденнику фіксує брак зв'язків із Іванищем, що, напевно, спровоковано ностальгією за однодумцями та батьківщиною: "Навіть цілковита рівновага сил, себто щастя на безлюдному острові не може задовольнити людину з правильно розвиненими інстинктами. Без можливості хоч би розповісти Іванищу про своє щастя це саме щастя губить значну частину своєї вартості. Без Іванища губиться рівновага сил, бракує чогось, що дуже важить у житті людини" (ЛШ, ф. 171, од. зб. 36, Кн. XXV, 17 липня 1936 р.).

Наведена вище класифікація ("роман-полеміка", "роман-дискусія" і "роман-апологія") хоча і дуже точно відображає способи виявлення філософії в тому чи іншому творі доби Просвітництва, проте не розрізняє найбільш цікаві для нас жанри філософського діалогу, філософського роману і філософської казки. Філософський роман доби Просвітництва, стверджує Л. Пінський, – це "роман без роману"⁴³. На наш погляд, філософсько-художня творчість просвітителів не обмежується романом і тими чи іншими його модифікаціями, котрі містять елементи казки чи діалогу. Завжди є найбільш очевидні риси, котрі й дозволяють розрізнити роман, діалог і казку всередині філософського метажанру.

У різній поетиці цих жанрів філософський зміст реалізується різними способами. Так, Вольтер, на думку О. Михайлова, не стільки створював, скільки руйнував, вивертаючи, ставлячи з ніг на голову. Оскільки казка – це жанр, у якому легко реалізується сатира та іронія, і водночас він надає особливі засоби для оволодіння читацькою увагою, то для Вольтера вона є найбільш підходящою формою для полеміки з будь-якими філософськими концепціями для їхнього висміювання, критики і оспорювання не перед судом фахівців, але перед пересічними читачами. Подібними іронічно-полемічними засобами не часто, хоч і користувався і Винниченко, розкриваючи особливості розкладу політичних сил у Франції, відстоюючи свою філософську доктрину, іронічно ставлячись до "українського Іванища".

В свою чергу, жанр філософського діалогу надавав Вольтеру всіх можливостей для реалізації філософської дискусії. У такий же спосіб вів філософські дискусії з приводу шляхів фізичного і морального оздоровлення людства і Винниченко у "Лепрозорії", "Вічному імперативі" чи "Новій заповіді".

Ставлячи різні завдання, французькі просвітителі, а слідом за ними В. Винниченко, зверталися до різних жанрів, котрі допомагали їм реалізувати ці завдання. Звичайно, модель філософського твору (казки, діалогу чи роману) змінюється відповідно до цілей, які ставлять перед собою автори. Змінюється і напрям філософування в творі (так, філософський діалог може бути не дискусією, як у Дідро, а саме апологією тієї чи іншої філософської ідеї, як у Винниченка: "Діалоги" Платона, філософський діалог у повістях Сартра, діалоги героїв "Вічного імперативу", "Лепрозорія", "Нової заповіді"). Однак, на наш погляд, саме жанр філософської казки найбільш плідно реалізує філософську критику як у часи Просвітництва, так і в подальшому в добу модернізму. Жанр філософського діалогу найбільш схильний як до дискусії, так і до апології, нарешті, власне роман найбільш повно і послідовно реалізує

філософську апологію. Не "роман без роману", а саме роман як найбільш епічна форма з романічним типом змісту.

Дійсно, романи Руссо чи Винниченка відрізняються своїм пафосом апології та помітно контрастують із часто фривольними творами Монтеск'є, Вольтера і Дідро. Те саме можна сказати і про "Вічний імператив" та "Лепрозорії". Якщо проза Вольтера і Дідро пронизана духом несерйозності, сатири і пародії, то романи Руссо і Винниченка, навпаки, серйозні і дидактичні. Сміх, яким користуються Дідро і Вольтер, допомагає зруйнувати і сумніватися; для апології же сміх мало придатний.

"Еміль" і "Нова Елоїза" Руссо відкриває природу жанру "філософського роману" чи "roman à thèse". Цікаво, що, очевидно, за аналогією український письменник називав свої твори "романами з тезою". В "Емілі" підтвердилася одна з найважливіших особливостей творчості Руссо: її пропагандистський, просвітительський пафос, насиченість проблематикою. Твір більше подібний на трактат, ніж на роман, він виконує роль ілюстрації до тієї системи виховання, яку пропонує письменник у трактатах. Стосовно "Вічного імперативу", "Лепрозорія" також можна стверджувати їхню безумовну трактатність, тобто певну ілюстрацію до етичної системи, яку пропонує письменник у "Конкордизмі".

Таким чином, філософська казка, діалог і роман у добу Просвітництва, екзистенціалізму закладають фундамент для подальшого розвитку філософсько-художньої літератури і демонструють різноманітні моделі прояву філософичності в художньому творі. Форма роману дозволяє особливо плідно використовувати апологію філософської ідеї, і хоча філософський роман у XVIII ст. може і заперечувати, і викривати, і вести дискусію, саме модель роману-апології намічає один із основних векторів подальшого розвитку жанру філософського роману у французькій літературі і, відповідно в емігрантській творчості В. Винниченка.

Сиваченко Галина – доктор філологічних наук, завідувачка сектора компаративістики, автор понад 200 наукових праць, з них 4 монографії і 10 підручників. Коло наукових інтересів: літератури західнослов'янських народів, українська література (постмодернізм, творчість В. Винниченка), компаративні дослідження світової та української літератури.

Syvachenko Galyna – Doctor of Philology, Head of the Comparative Studies Sector, author of over 200 scientific works, including 4 monographs and 10 manuals. Research interests: literature of Western Slavic peoples, Ukrainian literature (postmodernism, works of V. Vynnychenko), comparative studies of world and Ukrainian literature.

Аністратенко Антоніна – доктор філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету. Коло наукових інтересів: сучасний арт-процес в Україні та країнах Західної Європи, викладання української мови як іноземної. Автор понад 140 наукових праць, статей, розвідок, у тому числі 5 монографій, 3 навчальних посібників та 1 довідника.

Anistratenko Antonina – Dr. of Sci. (Philol.), Associate Professor of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies, Bukovinian State Medical University. Research interests: modern art process in Ukraine and Europe. Is an author of over than 140 scientific publications including 5 monographs, 3 manuals and 1 handbook.

Received: 16.04.2022

Advance Access Published: June, 2022

© G. Syvachenko, A. Anistratenko, 2022

⁴³ Pinskiy L. Ye. *Renessans. Barokko. Prosveshcheniye: Stat'i. Lektsii* [Renaissance. Baroque. Enlightenment: Articles. Lectures], Moskva, RGGU, 2002, P. 561 [in Russian].